

Gleb V. Kubarev, *Altürkische Gräber des Altaj*, Archäologie in Eurasien, Band 33, Editura Dr. Rudolf Habelt, Bonn, 2017, XII + 402 p., 457 fig. (ISBN: 978-3-7749-4114-4)

Volumul, apărut în prestigioasa serie „Archäologie in Eurasien”, patronată de Deutsches Archäologisches Institut Eurasien-Abteilung, la care a colaborat, cu această ocazie, și Sibirische Abteilung der Russischen Akademie der Wissenschaften Institut für Archäologie und Ethnographie, începe prin *cuvântul* (p. IX) editorului Svend Hansen, urmat de un *cuvânt înainte al autorului* (p. XI). Preocupările lui Gleb Kubarev pentru antichitățile vechilor turci din regiunea Altai datează de aproape trei decenii, până acum văzând lumina tiparului o serie de alte lucrări și studii dedicate diverselor aspecte arheologice ale populațiilor respective. Acesta continuă activitatea tatălui său – Vladimir D. Kubarev –, căruia îi și dedică volumul care face obiectul prezentării noastre.

Lucrarea de față este o sinteză a descoperirilor funerare din mai multe situri aflate în Altai, fiind structurată în șapte mari capitole, cu caracter problematizant, urmate de scurte concluzii, catalogul descoperirilor și două anexe. Fiecare capitol este împărțit în mai multe subcapitole, unele dintre ele având, la rândul lor, subdiviziuni. Prin modul de expunere și structura adoptată, lucrarea, deși densă, este foarte ușor de consultat, problemele înfățișate înlănțuindu-se într-un mod logic și foarte clar.

Primul capitol are caracter *introdactiv* și cuprinde chestiuni legate de geografia zonei, istoricul cercetării, obiectivul și metoda de abordare (p. 1–14). Cea mai mare parte a regiunii geografice Altai, din punct de vedere al împărțirilor teritoriale actuale, se află în Republica Altai în cadrul Federației Ruse, care se învecinează la nord-vest, nord și nord-est cu alte unități teritorial-administrative ale federației (kraia/ținut Altai, oblast/regiune Kemerovo, republicile Chakassia și Tuva), la sud-vest și sud cu Kazakhstanul și China, iar la sud-est cu Mongolia. Dintre cele 191 de morminte cercetate începând din secolul al XIX-lea, atribuite vechilor turci din spațiul aflat în discuție, 46 au fost incluse în această lucrare, adică aproximativ un sfert din totalul complexelor cunoscute până în prezent.

Cel de-al doilea capitol, intitulat *Chorologia kurganelor și a siturilor* (p. 15–38), este divizat în cinci subcapitole, primul dintre acestea având ca obiectiv stabilirea regulilor de amplasare a kurganelor vechilor turci. În comparație cu distribuția spațială a kurganelor din epoca bronzului și din perioada nomazilor timpurii (în special din epoca scitică), care se întind în șiruri de la nord la sud, în răspândirea monumentelor funerare ale vechilor turci se observă o anume particularitate, care se caracterizează prin două variante principale. Prima include grupuri de kurgane (3–12 tumuli, în mijloc aflându-se întotdeauna un tumul mai mare în care era depus un bărbat cu cal, înconjurat de tumuli care conțineau mormântul feminin și cele ale copiilor), neorganizate în șiruri propriu-zise, dar apropiate și totdeauna la est de linia kurganelor ridicate de nomazii timpurii. A doua variantă cuprinde complexele memoriale, incluzând două kurgane și două împrejmuiri, înregistrându-se însă și cazuri de tumuli ridicați izolat, aparent fără vreo altă regulă sau conexiune.

Sunt discutate, apoi, modalitățile de construcție a mormintelor tumulare, pietrele utilizate, forma și felul în care erau depuse. Se emite opinia interesantă că forma semisferică a tumulilor ar imita iurta, legându-se, în felul acesta, cele două lumi – decedatul părăsește iurta în jurul căreia se concentrează existența sa vremelnică, strămutându-se în viața de apoi în kurgan. De altfel, din punct de vedere lingvistic, cuvântul „kur-gan” este de origine iraniană și ar însemna „mormânt-casă”. Uneori, în apropierea tumulului, se aflau înșirate amenajări circulare de pietre (cel mai spectaculos exemplu – șapte astfel de ringuri în apropierea kurganului 8 de la Char-Jamaatyn-Gol din Mongolia), considerate a avea un rol memorial.

Au fost distinse trei tipuri principale de înmormântări: 1 – morminte primare/principale; 2 – morminte secundare; 3 – înmormântări cu amenajări din pietre, acestea fiind caracteristice doar decedaților din grupa de vârstă *infans*. Urmează analiza amănunțită a elementelor care caracterizează fiecare tip de înmormântare –

forma și dimensiunile gropilor, o atenție deosebită fiind acordată mormintelor cu depunere de cai. Aceștia erau depuși întotdeauna în întregime (nu doar craniul și extremitățile picioarelor, cum întâlnim în mormintele maghiarilor și ale turanicilor târzii – secolele X–XIII), de regulă câte unul, dar chiar și câte trei cai (de pildă, în kurganul 11 de la Balyk-Sook). Ca o formă simbolică și specifică înmormântărilor primare sunt cenotafurile (șase cazuri), respectiv complexele din care lipsește decedatul, mormântul conținând doar calul și diverse obiecte de inventar. Există însă și o altă variantă a mormintelor primare, în care au fost identificați unul sau mai mulți cai, decedatul lipsește de asemenea, dar complexul nu este considerat cenotaf, deosebirea fiind făcută de tipul mobilierului funerar. Analiza continuă cu structura internă a mormintelor și funeraliile, un loc aparte ocupându-l înmormântările de copii, unde se înregistrează o serie de particularități în funcție de grupele de vârstă ale acestora.

Autorul abordează insolitul complex de la Aržan-Buguzun, compus dintr-o incintă săpată în pământ (șanț și val), de formă rectangulară, în interiorul căreia se aflau trei amenajări circulare din pietre, oarecum asemănătoare unor tumuli, dar care nu conțineau și resturile umane sau ale calului, ci doar diverse obiecte de inventar. Din această îmbinare de trăsături, mai mult sau mai puțin întâlnite, decurge dificultatea și oscilația interpretării rolului complexului – între mormânt (simbolic, dar diferit de cenotaf, care conține resturile calului) și monument funerar cu funcție memorială. Indiferent de accepțiune, asemenea complexe sunt foarte rare în peisajul funerar din Asia Centrală și constituie o particularitate caracteristică vechilor turci.

Analiza antropologică a celor 46 de morminte a relevat următoarea situație: 21 de bărbați (la care se adaugă încă trei – pe baza inventarelor specifice mormintelor masculine –, în structurile de tip cenotaf), șapte femei, doi copii; 13 complexe, fiind distruse, nu au putut fi determinate antropologic. Pe baza craniilor, se propune chiar o reconstituire a tipului uman din spațiul Siberiei vestice, în speță regiunea Altai. Inventarele se diferențiază net; astfel, în mormintele de bărbați sunt depuse arme (tolbă, arc, săgeți), ustensile, centura compusă, în vreme ce în mormintele de femei se află doar piepteni, oglinzi, fusaiole, vase ceramice.

În încheiere, autorul recurge și la interesante paralele etnografice ale ritualurilor de înmormântare ale vechilor turci – consemnând tratamentul acordat decedatului, cu începere de la ceea ce se petrece în jurul acestuia în iurtă, transportul către groapă și înmormântarea propriu-zisă, comemorarea –, completate și cu alte observații etnografice.

Capitolul al treilea se referă la *Portul vechilor turci* (p. 39–96), acesta fiind considerat una dintre cele mai importante caracteristici ale unui popor, o formă clară a exprimării și demarcării față de alte etnii. La bază stau numeroase descoperiri, în primul rând de materiale textile, ornamentarea și datarea mătăsii fiind prima chestiune discutată. Patru subcapitole au ca subiect caftanele – reconstituirea acestora, analogiile, modul de purtare, însemnătatea și originea caftanelor. Sunt abordate, apoi, alte elemente ale portului: centura compusă, tolba/punga de centură (în care erau ținute obiectele de folosință cotidiană, cel mai frecvent – amnarul și cremenea), după care urmează podoabele propriu-zise – cerceii, inelele și medalioanele. În urma analizei, se desprinde faptul că portul vechilor turci este caracterizat, în principal, de ansamblul alcătuit din caftan și centura compusă.

Capitolul al patrulea tratează *Obiectele de întrebuințare cotidiană* (p. 97–120) și cuprinde trei părți. Prima este dedicată vaselor, clasificate în cinci categorii, în funcție de materialele din care au fost confecționate – ceramică, fier, lemn, argint și „combinat” din diverse materiale. Atrage atenția această ultimă categorie, reprezentată, de altfel, de un singur vas, compus din cinci niveluri – lut sau rășină, textil, lemn, textil, lut sau rășină –, a cărei funcție, cel mai probabil, era de a păstra diverse produse solide. Vasele ceramice, prezente în 12 morminte, au fost împărțite de autor după formă, posibil și după funcționalitate, în patru grupe, cele mai numeroase fiind așa-zisele vase borcan – cu diametrul maxim mai mare decât gura, cu diametrul maxim la gură, cu corp conic –, la care se adaugă ceașca având corp globular. Sunt lucrate destul de neglijent, asimetrice, uneori și cu urme de reparații sau utilizare, ceea ce dovedește că nu sunt produse cu scopul precis de a fi depuse în morminte, ci au fost utilizate vasele care se aflau în folosința cotidiană. Resturi de la vase de fier – foarte probabil tigăi –, ale căror formă și dimensiuni nu pot fi exact precizate, au fost

identificate în patru complexe. Vasele de lemn descoperite în opt morminte au fost împărțite în trei grupe: boluri, farfurii alungite ovaliforme, cești și câni. Vase de argint s-au găsit în două morminte – ambele din categoria câni cu corpul bombat, fundul plat, toartă mică inelară, una având gura circulară, cealaltă cu cioc și cu decor pe corp și pe fund. Pentru toate categoriile de vase, s-a încercat descifrarea rolului funcțional, fiindu-ne prezentate apoi diverse aspecte tehnologice și analogii din lumea turcică înconjurătoare.

În partea a doua, autorul se referă la obiectele mici de folosință curentă, fiind incluse cinci feluri de artefacte – cuțite, tesle, oglinzi, fusaiole, piepteni. În ultima parte este discutată o singură categorie de obiecte – biciul, dar cu interesante considerații pe baze etnografice despre ceremonialul biciului la populațiile din Altai și împrejurimi.

Capitolul al cincilea, dedicat *Înarmării și războinicilor* (p. 121–174), este împărțit în șase subcapitole, primele trei referindu-se la piesele de armament și echipament militar aflate drept inventare în morminte. Acestea au fost clasificate în două mari grupe: armament ofensiv cu două componente – arme pentru lupta la distanță și arme pentru lupta de aproape – și armament defensiv, care se referă la echipamentul de protecție al războinicilor. Ca arme pentru lupta la distanță, au fost înregistrate în morminte: arcul compus, vârfurile de săgeți, corpul lemnos al săgeților, tolba de săgeți, tocul de arc, centura de care se agăța tolba sau tocul de arc („saadak”), iar pentru lupta de aproape: lancea, toporul, cuțitul, pumnalul și sabia/paloșul. În cadrul grupei a doua, au fost incluse: piesele de armură de tip lamelar (de mai multe feluri după forma și dimensiunea acestora), coifurile, zalele și scutul. Din punct de vedere tipologic, sunt piese care circulă pe spații vaste, armamentul constituind însă categoria de artefacte a cărei îmbunătățire a reținut cel mai mult atenția vechilor turci. Autorul se preocupă, de asemenea, de reconstituirea armurilor și de analogiile acestora.

Următoarele două subcapitole au ca subiect reflectarea războinicilor în izvoare – imaginile incizate pe stânci (*graffiti*) ca surse epigrafice și izvoarele scrise despre războinici și tacticile de luptă ale acestora –, urmate, în final, de concluzii succinte. În legătură cu renumitele tactici de luptă ale vechilor turci, conform izvoarelor chinezești,

esența acestora consta în interacțiunea cavaleriei grele cu cea ușoară – combinarea (și alternarea), deosebit de eficientă, a șarjelor de călăreți echipați cu armuri (de tip lamelar) și lance, cu cele ale călăreților înarmați cu arcuri.

Capitolul al șaselea se referă la *Echipamentul cailor* (p. 175–206), autorul analizând diversele categorii de piese de harnașament identificate în morminte – zăbale și psalii, garniturile căpăstrului, șeile, ornamentațiile cu motive vegetale ale acestora, scărițele de sa, cataramele și închizătoarele curelelor. De subliniat faptul că, în mormintele în care se găseau doi sau trei cai, doar unul singur era depus cu echipamentul complet. În privința tipologiei, autorul constată, de exemplu, în cazul zăbalelor, că piesele cu o datare mai timpurie rămân multă vreme în circulație, fiind utilizate în paralel cu modele care apar mai târziu. De aceea, încadrarea cronologică a complexelor doar pe baza acestora este foarte relativă.

Ultimul capitol se intitulează *Datarea mormintelor și însemnătatea lor* (p. 207–220) și este structurat pe trei paliere – datarea mormintelor, situația politică și etnică în regiunea Altai în secolele VI–XII, caracteristici generale și însemnătatea culturii vechi turcești în Altai și în regiunile învecinate. Cel mai important element utilizat la datarea complexelor îl constituie mătasea chinezească, motivele întrebuițate la decorarea acesteia fiind un excelent indicator cronologic (de pildă, dragonii pentru perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al VII-lea și mijlocul secolului al VIII-lea). Se mai adaugă alte „importuri chinezești” – o oglindă și o monedă, precum și analiza tipologică a celorlalte piese. Conform tuturor acestor elemente, autorul ajunge la concluzia că majoritatea mormintelor se încadrează în secolele VII–X. După structurile de putere create de turci în Altai, mormintele analizate se distribuie astfel: Primul Khaganat (551–630) – șase morminte; Al doilea Khaganat Turcic (687–744) și Khaganatul Uigur (745–840) – 31 de morminte; „Marea Putere Kirghiză” (a doua jumătate a secolului al IX-lea – secolul al X-lea) – cinci morminte.

Urmează o privire de ansamblu cu caracter concluziv, extrem de succintă, dar care își are utilitatea sa în economia lucrării (p. 221–222).

Catalogul (p. 223–331) include atât descrierea, cât și o bogată ilustrație, de foarte bună calitate, referitoare la cele 46 de kurgane

cercetate în 24 de situri răspândite pe cuprinsul a 11 localități situate în Republica Altai și una în Mongolia, conform granițelor actuale – care, desigur, nu au nimic de-a face cu fenomenele arheologice, orizontul funerar al vechilor turci întinzându-se pe un spațiu mult mai mare decât cel care face obiectul acestui volum.

În partea finală a cărții, se află, sub formă de anexe, două contribuții importante privind rezultatele diverselor analize interdisciplinare efectuate asupra unor categorii de artefacte. Prima dintre ele, semnată de N.V. Rosljakova și Ju.G. Ščerbakov, prezintă *Rezultatele preliminare ale analizelor chimice asupra obiectelor de bronz și argint* (p. 333–338). Cea de-a doua este semnată de T.N. Gluškova și se referă la *Caracteristicile tehnologice ale materialelor textile descoperite în mormintele vechilor turci din Altai* (p. 339–341).

Lucrarea mai cuprinde ample *rezumate în limbile engleză și rusă* (p. 343–380) și o bogată *bibliografie* (p. 381–402).

Volumul, în pofida faptului că o parte din informația arheologică era deja cunoscută dintr-o altă lucrare, apărută în urmă cu 10 ani⁴, completează și nuanțează în mod fericit imaginea vechilor turci din Asia Centrală. Deși

îndepărtată ca spațiu, lucrarea este importantă pentru noi deoarece oferă interesante paralele între orizonturile funerare de sorginte stepică din Asia și cele din Europa Centrală și de Sud-Est, începând cu perioada avară și încheind cu epoca pecenego-cumană. Merită subliniat, de asemenea, caracterul interdisciplinar al lucrării, care include referiri la determinările antropologice ale indivizilor (chiar și o reconstituire craniofacială), diverse analize chimice pe materiale (metale, textile), dar nu și radiocarbon, pentru datarea complexelor. Fără a putea fi considerată nici pe departe o lucrare de etnoarheologie, autorul recurge, cu moderație, la paralele etnografice pentru evidențierea unor obiceiuri prea puțin schimbate în ultimul mileniu.

Condițiile grafice ale Editurii Dr. Rudolf Habelt nu puteau fi decât excepționale, ceea ce face ca volumul să fie și o lectură plăcută.

Adrian Ioniță,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
București;
e-mail: aionita67@yahoo.com.

Maria-Venera Rădulescu, *Meșteșug, artă, document. Cahlele din Țara Românească, secolele XIV–XVII*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2016–2017, 430 p. (incluzând 19 fig. și 158 pl.) (ISBN 978-606-537-356-3)

Autoarea ne prezintă varianta extinsă a tezei sale de doctorat, pe care a susținut-o în anul 2002 la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, sub coordonarea profesorului Nicolae Constantinescu. Cartea este structurată în cinci capitole, cărora li se adaugă concluziile, un amplu rezumat în limba engleză, un catalog selectiv și anexele obișnuite ale unei lucrări academice.

Capitolul I analizează *Istoricul cercetărilor instalațiilor de încălzit în spațiul românesc* (p. 15–56). Este prezentat, pe scurt, stadiul cercetării subiectului în regiunile imediat învecinate Țării Românești, respectiv Moldova și Transilvania, dar, în cea mai mare parte, acest capitol se

concentrează, așa cum era și firesc, asupra sobei de cahle din Țara Românească. Autoarea realizează o analiză exhaustivă, cu menționarea tuturor lucrărilor și descoperirilor relevante pentru subiect.

Cercetările întreprinse în această regiune sunt analizate detaliat în șapte subcapitole. Primul subcapitol se concentrează pe evoluția instalațiilor de încălzit într-un interval larg, de la finalul primului mileniu al erei noastre și din primele secole ale mileniului următor. Sunt menționate, în acest sens, locuințele dotate cu instalații de încălzit descoperite la Dridu, Bucov-Tioca, Târgșoru Vechi, București, Ileana Podari,

⁴ S. Stark, *Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische*

Studien, Nomaden und Sesshafte, 6, Wiesbaden, 2008.